

Міжкультурна взаємодія як чинник структуроутворення організації соціального простору

Тетяна Татаренко,
доктор політичних наук,
професор кафедри соціального управління
та соціальних комунікацій
Луганського національного аграрного університету

Автор розглядає соціокультурний простір як складну гетерогенну систему, чинником структуроутворення якої є етнічні спільноти як соціальні організми, котрі в історичному розвитку змінюються. Висловлюється думка, що оптимальною формою державної організації слід визнати метаєтнічну державність, для якої пріоритетом є забезпечення умов для реалізації цінностей і цілей кожного індивіда.

В теорії і практиці організації внутрішнього життя держави широко використовується категорія простору, особливо щодо його правового забезпечення — фінансово-економічної прозорості, інвестиційної привабливості, захищеності особистості та її прав тощо.

В політичній практиці про „простори” говорять, коли виникає необхідність розвивати організацію територій і діяльність людини на певних територіях, тобто коли поняття „простор” стосується реальності соціальної (економічної, політичної, культурної, правової, інформаційної тощо), де просторові відносини вже утвердилися. Лише в просторі може відбуватися формування, підтримання, інституційне закріплення будь-яких соціальних відносин. Отже простір є найважливішою передумовою будь-якого розвитку [1].

В сучасних умовах категорія „соціальний простір” розглядається як організація соціального і культурного буття особистості, як сфера її поведінки, її норм життя. Національно-державний чинник як детермінанта території перестає бути визначальним, проте реальністю стає співіснування культур, релігій, мов, що стимулює їх взаємодію, результатом чого є певна конвергенція цінностей, способів, різних культурних стилів життя [2]. Відтак стає актуальною проблема міжкультурної взаємодії як умови

формування соціального простору.

Соціокультурний простір як система, що має ознаки цілісності, організованості, структурності, є сукупністю системоутворюючих елементів, їх взаємозв'язків і взаємодій. Це складна гетерогенна система, яка складається з різних форм існування та функціонування елементів, груп, які не збігаються за своєю соціальною природою.

Реальними суб'єктами (елементами) конкретно-історичного процесу є системні утворення, які в одному соціальному просторі можуть складатися із взаємодіючих цілісних, групових суб'єктів соціальних відносин. Такі групові суб'єкти відзначаються специфічними особливостями в межах одного соціального організму. Ці системні цілісності складаються із субкультур з різними етнічними підставами, що дає змогу в межах соціокультурного простору виокремлювати субкультурні етнічні групи (субетноси) і регіональні етнічні утворення, які значно відрізняються у своєму культурному розвитку.

Етнічна спільність була чинником структуроутворення цілісності культури в період соціогенезу. В процесі становлення і розвитку цивілізації значення етнічного чинника зменшується, але його розвиток триває. Взаємини різних культур у конкретний історичний період можуть перебувати на різних рівнях системної організації. Тому цілісна взаємодія культур розглядається на рівнях соціально-етнічної організації, матеріального виробництва і форми спілкування. Ці рівні є базовими для міжетнічних, господарсько-економічних та міждержавних (політичних) відносин. Одночасно існує безліч інших форм міжкультурних взаємодій, в які вступають суб'єкти суспільства. При цьому ступінь впливу цих відносин на стан культур може бути різним, тобто міжкультурні взаємодії — багаторівнева система, складовими якої є суб'єкти культури, що взаємодіють.

Міжкультурні взаємодії суспільств, які належать до різних періодів розвитку історії, припускають їх дослідження з позиції ролі етнічного чинника. Диференційовані елементи культур, що належать до різних соціальних організмів, теж можуть взаємодіяти. Це особливо характерно для регіональних субетносів, які існують у соціальному просторі культур, що взаємодіють у прикордонних зонах.

Локальні субетнічні групи (хоча можливе і дисперсне їх існування) можуть взаємодіяти, долаючи територіально-державні межі. Взаємодії елементів, що належать до різних культурних просторів, але мають спільні риси суб'єктності, забезпечують їх взаємне тяжіння. Це стосується, наприклад, етнічних груп, що опинилися в кількох культурних просторах. Ця обставина ефективно використовується в державній політиці, де етнічні групи впливають на міждержавні, міжкультурні взаємини та економічні, науково-технічні, культурні, політичні відносини.

Соціальні організми – це цілісні системні утворення, кожне з яких має підсистеми, що можуть відтворюватися у взаємодії. Структурні

елементи кожної з них за своїм набором ідентичні. Вони відрізняються лише тим, що структуроутворюючими у них є різні чинники. Результати їх взаємодії розрізняються в етнічній організації на різних рівнях і в різних формах (у виробництві, спілкуванні, свідомості). Елементи, що належать до різних підсистем соціального організму, здійснюють цей взаємозв'язок опосередковано, через всю систему соціальних відносин. Взаємозв'язок у межах системи здійснюється шляхом формування груп-трансляторів культури, тобто тоді, коли індивіди, що належать до певної культури, у процесі взаємодії з представниками іншої культури набули самоідентифікації, яка зумовила відторгнення їх від власної культури. В цій ситуації виникає подвійність. З одного боку, індивіди, які формують групи-транслятори культури, мають бути бікультурними та білінгвільними, мають поєднувати у своїй суб'єктності елементи власної культури й елементи іншої культури. З іншого боку, коли це співвідношення за формою своєї організації або за об'ємом змісту виявляється нерівномірним, то це може призвести до відторгнення таких індивідів від своєї культури. І коли це відбувається, то „відторгнуті” індивіди формують власні групи, реалізуючи свої цінності та цілі за межами соціального простору попередньої культури, що допомагає зберегти зв'язки з культурою, з якої вони вийшли. Відтворення в межах власного буття стає неможливим.

Взаємодія культур забезпечується активністю часткових суб'єктів, якими є групи-транслятори культури й індивіди, що належать до внутрішньої системної організації сторін взаємодії. При цьому внутрішньокультурний соціальний простір утворюється на основі взаємодій часткових суб'єктів (груп та індивідів), водночас підставою організації міжкультурного соціального простору є відносини, що складаються між цілісними системами – культурами. Для відносно ізольованого розвитку етносів характерна тенденція застійності; одночасно зростання активності взаємодії забезпечує можливості для прискореного прогресу в цілому.

Таким чином, міжкультурні взаємодії в процесі свого розвитку припускають формування нової системної культурної цілісності, в якій раніше незалежні і самостійні культури стають субкультурами і включаються в нову системну цілісність – або на паритетній основі, або через асиміляцію, або коли в нову системну цілісність включаються лише елементи соціального середовища та індивіди як представники різних культур, але такі, що вже відійшли від нормативного змісту колишньої культури і виступають як загальний об'єкт взаємодії (українсько-російське прикордоння). Така взаємодія може носити як кооперативний, так і конкурентний характер. Загальними об'єктами діяльності можуть бути елементи культурного буття кожної з цих сторін.

Формування складного метаєтнічного простору в результаті міжкультурного синтезу неможливо уявити без діяльності часткових суб'єктів міжкультурних взаємодій, які відтворюють і підтримують нову

культурну цілісність, впливають на розвиток міжкультурних відносин груп та індивідів, які зберегли свою культурну окремішність. Маючи власні інтереси й цінності, часткові суб'єкти міжкультурних взаємодій можуть цілеспрямовано впливати на характер і зміст відносин і зв'язків, які організуються цілісними суб'єктами культури. В цьому випадку відносини культур, які відчувають активність з боку часткових суб'єктів, можуть бути різними. При цьому, якщо їх ідентифікують як чужий елемент, починається відторгнення від середовища. Проте часткові суб'єкти, реалізуючи свою активність у кількох культурах, можуть стати каталізатором їх синтезу і формування нової культурної єдності, нової метаєтнічної державної цілісності. Етнокультурне сприйняття здійснюється через групи-транслятори культури і через часткові суб'єкти міжкультурних взаємодій. Групи-транслятори культури складаються з бікультурних, білінгвальних індивідів, але вони не утворюють цілісної суб'єктності, оскільки немає ідентифікації щодо їх приналежності до нової цілісності; їх суб'єктна самоідентифікація вибудовується щодо культури, з якої кожен з цих індивідів походить. Часткові суб'єкти характеризуються тим, що включені в них індивіди мають суб'єктну ідентифікацію щодо цінностей групи, до якої вони увійшли; зв'язки з культурою, на базі якої вони виникли, мають умовний характер.

На тому чи іншому етапі розвитку для кожного суспільства характерні суперечності та певна соціальна напруга, пов'язані з характером і змістом міжкультурних взаємодій між етнічними групами, що належать до різних культур. Якщо розглядати міжетнічні відносини як міжнаціональні, то на характер взаємодії регіональних субетнічних груп, що належать до культур, що взаємодіють, справляють вплив взаємодії цілісних культур і внутрішньокультурна напруга. Якщо у внутрішньокультурну напругу були втягнуті регіональні/субетнічні групи, то за певних умов у цих групах може виникнути деструктивна поведінка щодо власної культури і навпаки. Це залежить від того, який зміст напруги, які аспекти соціальної дійсності вона охоплює. Разом з тим, характер розвитку відносин між різними регіональними етносами (субетносами), який складається в міжкультурній взаємодії, може впливати на зміну становища цих груп у соціокультурному просторі і, відповідно, на стан напруги всередині культури.

В процесі формування груп-трансляторів культури індивіди, що входять до їх складу, можуть зберігати свої ідентифікаційні зв'язки з початковою культурою. Водночас не всі індивіди, що створюють цю культуру, є бікультурними і білінгвальними, тобто у взаємодії з іншою культурою зберігають ідентифікацію з материнською культурою. Через втрату початкової ідентифікації індивіди опиняються в міжкультурному просторі, для якого дані елементи культури можуть бути „небезпечними і руйнівними” [3].

У процесі розвитку культур, що взаємодіють, важливого значення набуває взаємне привласнення результатів виробництва. Тут у

міжкультурних відносинах істотним є стан біфуркації, в якому можуть перебувати всі сторони, що взаємодіють, або одна з них. Різноспрямовані дії елементів соціальної організації, викликані кризою, можуть сприяти перевазі однієї з них — можливе припинення існування однієї із взаємодіючих культур. Проте домінування однієї з культур може бути і умовою виходу зі стану біфуркації. При цьому для такого періоду характерна загальна нерозвиненість структур системи соціальної організації суспільства, низькі темпи соціальних змін, що впливає на міжкультурні взаємодії. У період біфуркації культура стає аморфнішою, слабо діють і поступово втрачаються механізми, що забезпечують лояльність часткових суб'єктів щодо цілісності культури; одночасно зростає зовнішня дія. Можуть виникати передумови для втрати частковими суб'єктами їх внутрішньої ціннісної ідентифікації, посилюються процеси відчуження, що впливають на міжкультурний простір. Доля цих етнічних груп, суб'єктів (індивідів) може бути двоякою: 1) це може бути зникнення, оскільки такі суб'єкти втрачають здатність до самовідтворення; 2) частина індивідів, котра спочатку належала до різних культур і володіла навичками взаємодії з інокультурними суб'єктами (індивідами), може вступити у взаємодію на даному рівні й утворювати спільноту, тобто свідомо здійснювати відтворення і розвиток соціальної організації. У цьому випадку виникають структури, формуються групи, котрі не ідентифікують себе з жодною культурою, а створюють і розвивають власні уявлення про цінності, цілі свого існування, способи їх реалізації. Проте такі групи не мають елементів, які утворюють цілісність культури, а отже не можуть бути незалежними від зовнішніх умов існування.

Таким чином, подвійність часткових суб'єктів культури свідчить про зміни у змісті процесів розвитку соціокультурного простору. Нині спостерігається дезорганізація різних соціальних організмів і сфер, властивих періоду біфуркації, суттю якого є спроба знайти способи відновлення соціальної стабільності.

Поняття біфуркації (згідно з теорією нерівноважних процесів І.Пригожина) стосовно розвитку складних соціальних систем розглядається як такий стан суспільного життя, коли втрачається цілісність колишніх зв'язків і відносин на певній якісній підставі [4]. Період біфуркації характеризується дезорганізацією взаємодії суб'єктів соціальних відносин, у процесі якої формування нової цілісності та відповідних взаємодій суб'єктів може відбуватися як на рівні більш розвиненої системи соціальних відносин, так і на рівні їх попереднього стану. Тобто стабільність соціальної системи, структурна цілісність можуть бути досягнуті, і цим умовно завершується біфуркація, але, з погляду соціального прогресу, це буде крок назад. З уваги на це біфуркація означає можливість подвійного вибору розв'язання проблем, пов'язаних з необхідністю зміни стану суспільства.

Соціальна система, яка перебуває в стані біфуркації, може містити

„залишки” колишніх структурних одиниць, котрі, внаслідок модифікацій, можуть включатися до нової системної цілісності. На цьому етапі, коли практично немає будь-яких обмежень на взаємодію суб'єктів різних системних рівнів, суб'єкти, що мають різні цінності, характеризуються станом ціннісного протистояння, яке відображається в соціальних конфліктах, що стосуються як суб'єктів-індивідів, так і суб'єктів різних рівнів системної організації суспільства. У біфуркаційний період розв'язується питання про спрямування майбутнього розвитку суспільства, про ціннісні засади соціальності, які можуть стати спільним середовищем існування всіх суб'єктів. Проте чим більше відмінностей, тим більша вірогідність загострення ситуації. Напруга може перерости з латентної форми у відкриту. Чим нижчий рівень розбіжностей у ціннісних ідентифікаціях протилежних сторін, тим локальніший характер конфліктів серед малих груп та індивідів; якщо відмінності виходять на вищий рівень нормативного регулювання, то вони охоплюють великі групи. Зростання соціальної напруги – один із чинників появи біфуркації. Готовність суб'єкта або групи суб'єктів реалізувати свої інтереси не через інституційно визнані форми, а через конфлікт, як правило, пов'язується з втратою ціннісної ідентифікації щодо культурної цілісності.

Біфуркація може зруйнувати цілісність суспільства, оскільки окремі елементи втрачають характерні ознаки соціального організму, що зменшує можливості відтворення в суспільстві. В процесі біфуркації порушуються або втрачаються відносини між елементами системи, що стимулює втрату суб'єктивної ідентифікації щодо культурної цілісності як на рівні великих і малих груп, так і на рівні індивідів. Це проявляється в неузгодженості нормативного регулювання активності суб'єктів різних рівнів, тобто в цінностях, цілях, способах дії.

Стан біфуркації соціальна система може долати різними способами. В одному випадку органічна цілісність системи мультиетнічного простору може відновлюватися через становлення системних цілісностей у локальних межах щодо колишнього простору (сепаратизм). Однак у будь-якій культурі, особливо в мультиетнічній, є регіональні етноси і субетноси, які, будучи елементами цілісної системи, не здатні до самостійного відтворення своєї культурної цілісності. У другому випадку в період біфуркації ці регіональні субетнічні й етнічні групи можуть конструювати необхідні їм елементи і набувати статусу окремої цілісності. Тут регіони, стаючи цілісними культурними утвореннями, можуть відтворювати системну цілісність на різній основі – як ретардивним способом, так і прогресивним. У третьому випадку культура, в якій немає регіональних субкультур, що характеризуються етнічною відособленістю, може значно втратити можливості для відтворення, що сприятиме руйнуванню соціально-речовинної структури, системних зв'язків різних інститутів і форм спілкування. Тут втрачається ідентифікація індивідів з цією системною цілісністю, простір культури стає аморфним, що обумовлює

або часткове поглинання території сусідніми соціальними організаціями при збереженні приналежності до іншого культурного простору, або повну асиміляцію. Втім, якщо процес стабілізації відбувається в межах попереднього культурного простору, то модифікація може супроводжуватися як втратою деяких елементів природно-географічного середовища і відповідної частини народонаселення, так і за рахунок включення до попередніх культурних просторів елементів інших культур, тобто, в цьому випадку, способом подолання біфуркації є експансія культури. Вихід зі стану біфуркації через експансію тільки уповільнює розвиток процесу біфуркації.

Як свідчить практика, трансформація біфуркаційного суспільства можлива у двох варіантах: 1) шляхом ретардивної стабілізації, спроби відновити стабільність, повертаючись до історично ранніх етапів розвитку; 2) шляхом пошуку нової підстави, яка відповідала б сучасним вимогам соціальної організації. Для досягнення якоїсь стабілізації необхідна певна синхронність дій усіх часткових суб'єктів, що діють у межах культурного простору України і відтворюють своє існування через відтворення інших елементів. Якщо втрачається така системність взаємодії, то посилюється прагнення часткових суб'єктів реалізувати себе в умовах автономного самовідтворення. При цьому виокремлення з великого соціального організму відособлених культур має сенс у тому плані, що розв'язати завдання відновлення цілісності легше, коли кількість елементів, замкнених у певному соціальному просторі, є меншою. Розпад держави – це лише варіант пошуку умов для відтворення стабільності організму як на ретардивному, так і прогресивному шляху, оскільки з позицій задоволення потреби в стабільності обидва ці шляхи стають рівноцінними. Разом з тим, вони далеко не рівноцінні з огляду на ціннісні, змістові параметри.

Водночас досягнення стабільності будь-якими способами може мати частковий, тимчасовий характер, цикл їх відтворення стає коротким, при цьому навантаження на систему загалом стає дедалі значнішим, що неминуче обмежує кількість соціальних суб'єктів, замкнених у соціальному просторі. Нездатність до динамічного розв'язання проблем соціального розвитку призводить до дезорганізації соціокультурного простору, а потім може й обумовити його розпад.

Одним з варіантів оптимізації взаємодій частин і цілого може стати реформа державно-територіального устрою, але при цьому „державна, суспільство і національність повинні перебувати в стані адекватного балансу без претензій на монополію одного з них” [5].

Перед українським соціально-культурним простором постає завдання структуризації його організації на принципах індустріального суспільства, створення системи ідентифікації часткових суб'єктів, але вже не стільки на етнічній основі, не через відтворення спільнот, які базуються на станово-корпоративних принципах, скільки на засадах, властивих індустріальному суспільству. Структура індустріального

суспільства формується через усвідомлення частковими суб'єктами, які реалізують потреби в самоідентифікації, але основами ідентифікаційних процесів є не великі (страги, етнічні групи), а малі соціальні групи (сім'я, локальні територіальні групи) та індивіди. У процесі самоідентифікації у суб'єктів виникає потреба в ідентифікації щодо найзагальніших структур державно-територіальної організації і в способах її саморегулювання, які забезпечують можливості самореалізації їх цінностей.

Нині спостерігається прагнення знайти модель стабілізації суспільства. Будь-яка ретардивна стабілізація призведе до розпаду культурної організації простору країни. Стійкості соціальних структур можна добитися тільки через прогресивну стабілізацію, яка має здійснюватися в межах метаєтнічного простору, в просторових межах культури шляхом модернізації, ідентифікації часткових суб'єктів, яка припускає завершення становлення соціальної структури, розвиток політичної системи, системної цілісності суспільства. Реалізація ретардивного варіанта призведе до фрагментації колишнього культурного простору і може закінчитися розпадом державно-територіальної цілісності; у знову створених культурних просторах завдання стабілізації, за своїм змістом, залишаються такими, які були й раніше. Орієнтація на прогресивну стабілізацію обов'язково має забезпечуватися достатніми темпами модернізації, в іншому випадку неминучим стає прогрес фрагментації культурної цілісності.

Таким чином, розвиток етнічних спільнот у процесі загальноісторичного розвитку людства є елементом цілісності соціальних відносин, властивим будь-якому типу соціальної організації. Тим часом, етнічна спільність – це соціальний організм, який, як чинник структуроутворення, в історичному розвитку змінюється. Поява нових форм соціальних спільнот припускає формування умов для процесу становлення індивідів як цілісних соціальних суб'єктів. Процеси атомізації соціальної організації конкретно-історичних суспільств набувають глобального характеру. Відбувається глобалізація нових історичних форм суспільної самоорганізації розвинених культур. Соціальні спільноти стають органічним елементом цих процесів і підлягають у своєму розвитку загальним закономірностям, які потрібно враховувати в управлінні в ході розв'язання суперечностей і соціальної напруги. Тим часом, населення найрозвиненіших держав стає дедалі більше мультиетнічним, у зв'язку з чим і державна організація розвивається як метаєтнічний соціокультурний простір. Інтеграція країн Західної Європи віддзеркалює цю закономірність і розкриває можливості та перспективи майбутньої глобальної самоорганізації людства.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в соціокультурному просторі, пов'язані зі зміною чинника структуроутворення соціальної організації в цілому. Суспільство прагне створити умови, які одночасно можуть задовольняти потреби і становлення індивідів як цілісних суб'єктів, і зберегти основи самої культури як цілісного суб'єкта. Елементи

етнічного змісту не можуть бути усунені з культури; вони мають бути включені до нової системи відносин, але не як чинник структуроутворення, а як вторинний чинник разом з виробленням соціально-речовинної структури, яка також набуває значення вторинного чинника. Пріоритетом стає не пошук нової етнічної самоідентифікації, а реорганізація всієї цілісності соціальних відносин. При цьому етнічна самоідентифікація змістовно модифікується, аби не суперечити цілісності системи. Етнічна самоідентифікація має включати в себе самоідентифікацію не тільки культури в цілому, представленої частковими груповими суб'єктами (зокрема, регіональними і національними субетносами), але й суб'єктами-індивідами. Це можливе за умови, коли моменти групової самоідентифікації реалізовані в інституціонально оформлених структурах і не обмежують свобод, волі індивідів у процесах їх самоідентифікації загалом. За таких умов процеси етнічної самоідентифікації сприятимуть зміцненню цілісності соціально-культурного простору в цілому, формуванню політики, як відповідатиме рівню соціального розвитку і загальної стабілізаційної тенденції.

Зміст сучасного українського простору орієнтується на прогресивну стабілізацію і припускає, насамперед, розвиток громадянського суспільства, поза яким неможлива ідентифікація часткових суб'єктів на нових підставах, де етнічний чинник є вторинним; цінності етнічної, станової, конфесійної приналежності стають особистою справою громадян. У змісті самоідентифікації індивідів щодо приналежності до культури пріоритетними є цінності власної самореалізації, і держава має забезпечити їм таку можливість.

Література:

1. **Косолапов Н. А.** Глобализация: территориально-пространственный аспект // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6. – С. 6 - 9.
2. **Шульга М. О.** Соціальний ареал життя особистості як предмет соціологічного дослідження // Соціальний ареал життя особистості. – К., 2005. – С. 21 - 41; **Тишков В. А.** Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе // Вопросы социологии. – 1993. – № 1 - 2. – С. 3 - 38; Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність. – К., 2004; **Ионин Л. Г.** Социология культуры: путь в новое тысячелетие. Учебное пособие для студентов вузов. – 3-е изд. перераб. и доп. – М., 2000. – С. 287 - 297.
3. **Тойнби А.** Постигание истории: Сборник. – М., 1991. – С. 578 - 581.
4. **Пригожин А.** Феномен катастрофы (дилеммы кризисного управления) // Общественные науки и современность. – 1994. – № 2. – С. 114 - 126.
5. **Губогло М. Н.** Языки этнической мобилизации – М., 1998. – С. 44.